

TURK VA O'ZBEK SO'Z BOYLIQIDA TERMINLAR VA UNING XUSUSIYATLARI

MOKHIGUL JAMOLDINQIZI ALTUNDAG

O'qituvchi, Tashkent davlat sharqshunoslik universiteti

Annotatsiya

Ushbu maqolada muayyan adabiy tilning so'z boyligi o'z tarkibida maxsus tushunchalarni ifodalovchi terminologik leksikani u yoki bu darajada qamrab olishi lingvistikada e'tirof etilgan voqelik xaqida tahlillar berilgan. Turk-O'zbek terminologiyasi tizimi ham bundan mustasno emas. Umumiste'mol so'zlardan farqli ravishda doim maxsus tushunchalarni anglatish, ifodalash uchun xizmat qilishga yo'naltirilgan terminlar ma'lum adabiy tilining shakllanish va taraqqiy etish bosqichlari zaminida tarkib topadi va takomillashadi.

Kalit so'zlar: *turk-o'zbek terminologiya, termin va atama, intralingvistik va ekstralingvistik omillar, mahalliy sulola, qo'llanish chastotasi, lug'atchilik.*

Kirish qismi: O'zbek adabiy tili leksikasi qonuniyatlari negizida shakllangan terminologik leksika tarixini qadimgi turkiy til (VII-X) terminologiyasi, eski turkiy til (XI-XIV) terminologiyasi, eski o'zbek adabiy tili (XV-XX asr boshi) terminologiyasi, sho'rolar davri o'zbek tili terminologiyasi va istiqlol davri o'zbek tili terminologiyasi tarzida davrlashtirish salkam o'n to'rt asrlik vaqt mobaynida terminologik leksika tizimida intralingvistik va ekstralingvistik omillar negizida sodir bo'lgan jarayonlarni anglab yetish imkonini beradi.

Hozirgi qardosh turkiy tillar, jumladan, o'zbek tili leksik xazinasida muayyan darajada qo'llanishda davom etayotgan yoki bugun iste'moldan butunlay chiqib ketgan qadimgi turkiy tilga taalluqli leksik birliklar tarkibida terminologik leksika ham sezilarli o'rinni egallaganligi bilan xarakterlidir. Qadimgi turkiy til manbalarida qayd etilgan turfa soha terminologiyasi asosan sof turkiy tub va yasamalar hamda buddizm va moniyizm ta'sirida so'g'd, sanskrit, xitoy tillaridan kirib kelgan o'zlashmalardan tashkil topgan edi. Jumladan, *barğu* "o'lja", *qarğu* "soqchi, dozor", *tamğa* "mug'ro", *körüg* "ayg'oqchi", *elçi* "elchi; hukmdor, yurtboshi", *yolçi* "sardor", *çiğay* "yo'qsil, kambag'al", *qišlağ(q)* "qo'shinning qishki qarorgohi", *ayğuçi* "davlat maslahatchisi" singari asl turkcha, *čerig/čerik* "qo'shin, armiya", *sart* "tojir, savdogar" kabi sanskritcha, *xatun/qatun* "malika", *kent* "qishloq; shahar" singari *sug'dcha*, *qağan* "hukmdor", *xan* "hokim", *tegin* "xonzoda, shahzoda", *yabğu* "xoqondan keyingi oliy lavozim egasi", *señün* "xitoy generali", *tarqan* "tarxon", *tutuğ* "tuman hokimi" kabi xitoycha, *šad* "Turk xoqonligida oliy lavozim", *šadapit* singari eroncha terminlar faol qo'llanishda bo'lganligini manbalar so'z boyligi yaqqol

ko'rsatadi. Ayni chog'da e'tirof etish joizki, sanskrit, eron, xitoy tillarida bitilgan asarlarning turkiy tilga qilingan tarjimalarida qayd etilgan ijtimoiy-siyosiy, harbiy, iqtisodiy, sotsial, hayvonot dunyosi-fauna, o'simlik dunyosi-flora, ilmi nujum-astronimiya va h.k. sohalarga xos terminlar keyinchalik deyarli qo'llanmadi, turkiy tillar, chunonchi, o'zbek tili ularni qabul qilmadi.

Asosiy qism: Sakkizinchi asrdan e'tiboran arab tili, arab xati va islom mafkurasining Turonzaminda qaror topishi, bir qator mahalliy sulolalar (Qoraxoniylar, G'aznaviylar, Saljuqiylar)ning birin-ketin siyosat sahnasiga chiqishi singari obyektiv jarayonlar ostida o'zligini yo'qotmagan eski turkiy til(XI-XIV)da terminologik leksika ko'lamining bir qadar kengayganini kuzatish mumkin. Eski turkiy til terminologiyasi mavjud lisoniy qonunqoidalar doirasida shakllandi va rivojlandi. Uning qadimgi turkiy til davriga nisbatan yanada taraqqiy etishida jonli so'zlashuv tili, turfa sheva materiallari qatori so'z yasash andozalari – modellari asosida yuzaga chiqqan istilohlar muhim ahamiyat kasb etadi. Qadimgi turkiy tildan farqli o'laroq eski turkiy tilda sanskrit, so'g'd, xitoy tiliga oid o'zlashmalarning ishlatilish sur'ati pasaydi, aksincha, arabcha va forscha-tojikcha o'zlashmalarning qo'llanish chastotasi va ko'lami ancha kengaydi. Biroq eski turkiy til terminologiyasining o'zagini asl turkiy qatlam tashkil qilishda davom edi.

Masalan: *Alim "qarz, kredit", berim "to'lov, qarzni qaytarish", beglig "beklik", bitig'chi "mirza, munshiy, kotib", yatg'aq "tungi soqchi", yariša "ko'rshapalak", yarğu "ajrim", yarğuçi "qozi, sudya", qaliq "havo", obuz "qattiq yer", tirgäs "ko'lmak suv" kabi turkcha, rabat "karvonsaroy", malik "hukmdor", siyosat "siyosat", amil "ish yurituvchi", tib "meditsina, tibbiyot", nujum "astrologiya", handasa "geometriya" singari arabcha, laškar "qo'shin", mayfuruš "may ichuvchi; may sotuvchi" singari forschatojikcha, daruğa "qal'a, qo'rg'on komendanti", mūran "daryo", nūkär/nävkar "navkar, askar" kabi mo'g'ulcha terminlar bu davr terminologik tizimida nisbatan keng ko'lamda ishlatilgan.*

Eski o'zbek adabiy tili terminologiyasining takomillashuvida, uning yanada yuqoriroq bosqichga ko'tarilishida tilning ichki qonuniyatlari qatori tashqi ta'sir, ya'ni ekstralingvistik omillarning roli salmoqli bo'lgan. O'zbek adabiy tilining asoschisi Alisher Navoiy, uning Lutfiy, Atoiy, Sakkokiy, Yaqiniy singari salafлари, Bobur, Muhammad Solih, Ogahiy, Munis kabi izdoshlari tomonidan ta'lif etilgan badiiy, tarixiy, ilmiy asralar leksik boyligi tahlilidan kelib chiqqan holda aytish joizki, o'zbek tili ichki imkoniyatlaridan keng foydalanilgan tarzda termin yaratish bu davr uchun ancha sermahsul usul hisoblangan. Ona tiliga millatning bosh ko'zgusi tarzida munosabatda bo'lish zaruriyatining Alisher Navoiy tomonidan ziyolilar, olimlar, shoir-u yozuvchilar oldida kun tartibiga qat'iy va ro'yi rost qo'yilishi o'z ijobiy aksini terminlar tizimida ham topgan edi. Aniq fanlar qatori ijtimoiy-gumanitar fan sohalarining shakllanib borish jarayoni ularga taalluqli maxsus tushunchalarni

ifodalovchi terminlar yaratilish bilan baqamti kechdi. Bunda, birinchi galda, eski o‘zbek adabiy tili, jonli so‘zlashuv tili, lahja va shevalarda mavjud leksik birliklar terminlar safini kengaytirdi, o‘zbek tilda so‘z yasashda keng qo‘llangan affiksalar yordamida katta miqdorda terminlar hosil qilindi. Arab, fors-tojik, mo‘g‘ul tillaridan o‘zlashgan terminlar soni shiddat bilan oshib bordi.

XIX asrning 70-yillaridan e’tiboran turk- o‘zbek terminologiyasi rus tili orqali G‘arbiy Yevropa tillaridan o‘zlashgan terminlar asosida rivojlanish bosqichiga qadam qo‘ydi. Bu davrda rus tilining o‘zbek tili leksikasi, xususan, terminologiyasi rivojiga ta’siri masalasi hozirgacha har tomonlama chuqur ilmiy tadqiqot obyektiga aylanmagan. Vaholanki, manbalarda qayd qilingan faktik materiallar o‘zbek terminologiyasining zikr etilgan paytdagi taraqqiyotini bevosita ifodalagani bois muammoni ijobiy hal etishda o‘ta qo‘l kelishi aniq. O.Usmonov, Sh.Hamidovlar tomonidan 1981- yilda “Fan” nashriyatida e’lon qilingan “O‘zbek tili leksikasi tarixidan materiallar (XIX asrning oxiri – XX asrning boshlari)” nomli asarda atishma, atishuv “otishma”, axtarish “tintuv”, ariq “kanal”, ashula oyuni “konsert”, basma “bosma, nashr etilgan”, bash vazir “bosh vazir” kabi asl o‘zbekcha istilohlar qatori barja “yuk kema”, prizident “prezident”, pratokol “bayonnoma”, sayuz “ittifoq”, iliktir “elektr”, ikiskursiya “sayohat”, fonograf, samavar, sod//sud “sud” singari o‘zlashmalar ham aksini topgan. Ashyoviy misollar o‘zlashmalarning o‘zlashtiruvchi o‘zbek tili tovush tizimiga moslashtirilganidan dalolat beradi.

Terminga xos belgilardan biri uning izohi va ta’rifiga oydinlik kiritish, terminning ma’noviy qurshovida mavjud qo‘shimcha semalarni yuzaga chiqarish ilmfan tilining rivojlanishida, o‘zga soha oid terminologik tizimlar tarkibida yaqqol seziladi. Bugungi o‘zbek terminologiyasining boyishida yuqorida zikr etilgan jihatlar hamon ustunlik qilmoqda. O‘z qatlamning salmoqli o‘rni qatori, o‘zlashmalarning ham sezilarli mavqei saqlanib qolmoqda. O‘zlashmalarning til terminologiyasi boyishidagi o‘rnini birgina internet terminlari misolida ko‘rish mumkin. Olib borilgan izlanishlar o‘zbek tili internet terminologiyasining 54% ini o‘zlashmalar, chunonchi, rus tilidan o‘zlashgan internet terminlari 31%, ingliz tilidan aynan o‘zlashgan baynalmilal internet terminlari 23% ni tashkil etishini ko‘rsatgan (Saidqodirova 2018).

Xulosa: Xullas, turk- o‘zbek terminologiyasi bir necha asrlik shakllanish va tarqqiy etish bosqichlarini bosib o‘tdi. Bu bosqichlarda turk- o‘zbek terminologiyasi nafaqat o‘z ichki resurslari, shuningdek, qarindosh bo‘lmagan tillar boyliklaridan o‘rni bilan foydalangan holda rivojlanish yo‘lida davom etdi. Terminlarning shakllanish hamda yasaliş yo‘llari xususida so‘z ketganda quyidagi jihatlarni inobatga olish taqozo etiladi: o‘z milliy tilning tayyor leksik boyliklaridan unumli foydalanish; boshqa tillarning so‘z boyliklaridan o‘rni bilan istifoda etish (o‘zlashtirish); tayyor standart terminelementlar (o‘zbekcha va baynalmilal)ni qo‘llash; morfologik

(affiksatsiya, abbreviatsiya), sintaktik (kompozitsiya) va semantik soʻz yasalishi vositalariga murojaat qilish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. –М., 1966.
2. Винокур Г.О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии. Труды МИФЛИ. Т.5. Сборник статей по языкознанию. - М., 1961.-С.3-10.
3. Altundag, Mokhigul. "EQUIVALENCY OF LEXICAL ITEMS IN ENGLISH TRANSLATION OF A. KADYRI'S BOOK "O'TGAN KUNLAR"(DAYS GONE BY)." *Theoretical & Applied Science* 5 (2020): 144-148.
4. Aksoy, Duygu & Altundag, Mokhigul & Durusu, Mine & Abali, Huseyin & Onder, Sevgen & Turker, Alev & Aksoy, M. & Palaoglu, Selcuk. (2002). Thoracic Paravertebral Leiomyosarcoma. *Spine*. 27. E301-E303. 10.1097/00007632-200206150-00024.
5. Durusu, Mine & Aksoy, Duygu & Altundag, Mokhigul & Abali, Hüseyin & Türker, Alev & Cetin, Eren. (2002). Correspondence. *Clinical Oncology*. 14. 83–84. 10.1053/clon.2001.0027.
6. Api, Olus & O, Ünal & Altundag, Mokhigul & Api, Murat & B, Cengizoğlu & Turan, Cem. (2005). Transvaginal vs Transperineal Ultrasonographic Examination of the Cervix at 15-32 Weeks of Gestation: A Blinded Comparison. *Gynecology, Obstetrics & Reproductive Medicine (GORM)*.
7. Гак В.Г. Асимметрия лингвистического знака и некоторые общие проблемы терминологии (семантические проблемы языка науки). Материалы научного симпозиума. - М.: МГУ,1972. - С.68 - 71.
8. Hamidov, Xayrulla, Afro'za UMAR Tojiyeva, and D. O. I. R. SAYFIDDIN HIKOYALARI TARJIMALARIGA. "ORIENSS. 2022.№ Special Issue 28." URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/umar-sayfiddin-hikoyalari-tarjimalariga-doir>.
9. Ходжаева, Дилноза Камиловна. "ТАРЖИМАЛАРДА НУТҚИЙ ЭТИКЕТЛАРНИНГ БЕРИЛИШИ." *Ustozlar uchun* 55.1 (2024): 47-53.
10. Hamidov, Xayrulla. "Turk tili frazeologiyasi va o'zbekcha-turkcha tarjima masalalari." *Monografiya* 1 (2024): 232.
11. САРВАРА ИРИСАЛИЕВНА ТАШАЛИЕВА. БАДИИЙ ТАРЖИМАНИНГ БАЪЗИ МУАММОЛАРИГА ДОИР (ТУРК СЕРИАЛЛАРИ ТАРЖИМАСИ МИСОЛИДА). Pages: 269 – 274
12. <https://ilmiyxabarlar.uz/index.php/journal/article/view/1109/1031>
13. Hamidov, Xayrulla. "Abdulla Qahhor uslubini tarjimada qayta yaratish masalalari (Monografiya)." *Publication date* 2 (2024).
14. Xayrulla, Hamidov. "OYBEKNING "QUTLUG' QON" ROMANI TURK TILIDA." *Konferensiyalar/ Conferences*. Vol. 1. No. 4. 2024.